

**Pracovní texty / Working Papers
No. 13 (2008)**

Diskurzní analýza – diskurzivní psychologie a kritická analýza

diskurzu

Kateřina Vojtíšková

oddělení Studia sociální struktury
Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
Jilská 1, Praha 1, 110 00
<http://www.soc.cas.cz>

Diskurzní analýza – diskurzivní psychologie a kritická analýza diskurzu¹

Kateřina Vojtíšková

Katerina.Vojtiskova@soc.cas.cz

Abstract: Text představuje nejdůležitější charakteristiky dvou současných směrů diskurzní analýzy, srovnává jejich východiska, předpoklady, cíle a vyvinuté konceptuální prostředky pro zkoumání různých typů diskurzů. Jak diskurzivní psychologie, tak kritická analýza diskurzu se zaměřují na detailní studium promluv a textů (diskurzivních výpovědí) jako výsledků praktického jednání aktérů.

prosinec 2008

Grantový projekt „Sdílené hodnoty a normy chování jako zdroj posilování sociální koheze a překonávání negativních dopadů sociální diferenciacce v ČR“
<<http://www.sdilenihodnot.soc.cas.cz>>

¹ Studie vznikla za podpory Národního programu výzkumu II MŠMT *Sdílené hodnoty a normy chování jako zdroj posilování sociální koheze a překonávání negativních dopadů sociální diferenciacce v ČR* (evid. č. grantu 2D06014).

Diskurzní analýza – diskurzivní psychologie a kritická analýza diskurzu²

Kateřina Vojtíšková

Po „obratu k jazyku“ se napříč sociálně vědními disciplínami upjala pozornost k jazyku a jazykovému chování jako svébytnému fenoménu, který má svůj *vlastní* význam a specifické projevy. Jazyk není samozřejmým, nekomplikovaným či průhledným prostředkem komunikace významů, ale společenským faktem se svou „utlačivou mocí“ [Vávra 2006]. Specificky, „obrat k diskurzu“ znamenal proměnu radikálně vyjádřenou v tezi, že sociálně žít zároveň znamená (alespoň pro určité výzkumníky) „dělat diskurz“ [Wetherell et al. 2001: 3]. Termín diskurz se používá v téměř každém výzkumu, který se zabývá jazykem a jeho sociálním a/nebo kognitivním kontextem. Spadá do zájmu lingvistů, literárních kritiků, kritických teoretiků, geografů, filosofů, politologů, sociologů, antropologů, sociálních psychologů i dalších výzkumníků a teoretiků, a tak není divu, že za diskurzní/diskurzivní analýzou (discourse analysis; DA) a jejím předmětem se skrývá mnoho významů [Potter, Wetherell 1987; Jaworski, Coupland 1999]. V nejširším významu je studium diskurzu studiem používání jazyka (language in use) pro „dělání věci“, nebo také studiem toho, jak lidé vytvářejí smysl [Wetherell 2001: 3]. DA v žádném případě není metodou sběru či tvorby dat, jejich analýzy a dokonce ani interpretace, ale spíše výzkumnou perspektivou, určitým přístupem k sociální realitě s různými proudy.

Tato práce nemá katalogizační ambice a pro základní orientaci postačí práce, které popsali nejdůležitější uzly diskurzního výzkumu s rozdílnými tradicemi, epistemologickými nároky, koncepty a procedurami [Potter 2004; Noels et al. 2003; Wetherell et al. 2001; Jaworski, Coupland 1999]. Mezi směry DA bývají řazeny zejména: kritická analýza diskurzu (critical discourse analysis, CDA; N. Fairclough, T. van Dijk, R. Wodak, G. Kress, R. Hodge); foucaultovský výzkum („archeologie vědění“; S. Hall, W. Hollway, M. Shapiro); diskurzivní psychologie (discursive psychology, DP; R. Harré, J. Potter, M. Wetherell, J. Shotter); konverzační analýza (CA; H. Sacks, J. Heritage, D. Silverman, H. Mehan);

² Studie vznikla za podpory Národního programu výzkumu II MŠMT Sdílené hodnoty a normy chování jako zdroj posilování sociální koheze a překonávání negativních dopadů sociální diferenciacce v ČR (evid. č. grantu 2D06014).

interakční sociolingvistika a etnografie mluvení (E. Goffman, J. Gumperz, D. Tannen); Bachtinovský výzkum (J. Maybin, J. Wertsch); narativní analýza (W. Labov).

Dělení současné DA na tři diskurzivní domény uvádí Wetherell [Wetherell et al. 2001]. První se snaží o pochopení a popsání interakčního řádu. Ústředním zájmem je organizace a koordinace mluvy jako společné aktivity a komunikace, včetně dosahování intersubjektivní a vzájemného porozumění a používání jazyka k vlastní prezentaci. Druhá doména studuje psychologický řád diskurzu. Orientuje se na utváření mysli a konstrukci identit, jak vznikají jedinci jako sociální aktéři. Třetí doménou je studium kultury a sociálních vztahů, studující historický a institucionální řád diskurzu. Soustřeďuje se na organizaci utváření významu v čase, sedimentace do formací a způsobů utváření smyslu, a vysvětlení, proč právě tyto a ne jiné formy se prosadily. Uvažování o řádu a vzorcích zahrnuje vliv moci a organizace sociálních vztahů od lokálních až po mezinárodní nebo řídicí principy dělení ve společnosti (např. rasa, gender).

Ve zbytku textu více představím dvě z výzkumných tradic s odlišným disciplinárním zázemím, které preferují detailní kvalitativní analýzu a studium nejrůznějších (přepisů) promluv a textů. První z nich bude diskurzivní psychologie, včetně rétorického přístupu a druhou kritická diskurzivní analýza. Diskurzivní psychologie by patřila mezi výzkumy soustřeďující se zejména na psychologický řád (i když nezůstává jen u toho), zatímco kritická analýza diskurzu by spíše spadala pod třetí doménu.

Diskurzivní psychologie (DP)

V rámci psychologie se v 80. letech ve Velké Británii objevila a během 90. let ustanovila sociálně konstrukcionistická subdisciplína charakteristická svým anti-kognitivistickým zaměřením a výzkumem používání jazyka [Wetherell et al. 2001; Wetherell 2007]. DP studuje text a promluvy jako sociální jednání, které je vlastním primárním tématem. Jazyk je brán jako médium interakcí, analýza diskurzu se tak stává analýzou toho, co lidé dělají. DA se zabývá významem událostí a zkušeností sociálních aktérů, zaměřuje se na řeč a texty jako na sociální praktiky a také na zdroje, ze kterých se při uskutečňování těchto praktik čerpá [Hayesová 1998; Potter 1996: 105]. Je to ryze empirický přístup navržený pro zkoumání využívání jazyka k vytváření jevů či událostí relevantních pro různá psychologická témata [Noel et al. 2003]. Jako interdisciplinární přístup čerpá z nejrůznějších zdrojů, jmenovitě z etnometodologie, sociologie vědy, teorie mluvních aktů, sémiologie, Bachtinovského výzkumu diskurzu [Wetherell et al. 2001: 189].

DP odmítá v psychologii v té době zcela převládající kognitivismus a jeho zaměření na experimentální podmínky a kvantifikaci, místo toho klade důraz na antirealismus, konstruktivismus a kvalitativní postupy. Kognitivistická sociální psychologie vysvětluje jak lidé přemýšlí a rozumí světu pomocí teorie sociálních reprezentací (Moscovici), kterou DP kritizuje za problémy s ní spojené. Teorie sociálních reprezentací definuje sociální reprezentace (SR) jako mentální entity tvořené abstraktními a konkrétními prvky (schémata nebo obrazy), které lidem umožňují rozumět světu a hodnotit jej. SR jsou chápány jako „vnitřní“ mentální podstaty (obrazy, koncepty apod.), ale přitom jsou odvozeny z různých reprezentačních praktik (odpovědi na dotazníky, chování, texty), které je mají odrážet. SR jsou analyticky oddělovány od praktik, při kterých jsou používány a konceptualizují se jako statické podstaty, které sídlí uvnitř jednotlivců. Důraz na kognici odvádí pozornost od okolností vzniku reprezentací a popisů, což zabraňuje analytickému zkoumání reflexivních a indexikálních vlastností. Vnitřní život (myšlenky, pocity, postoje) je často předmětem debat (co si lidé myslí, co cítí, jaké mají postoje, cíle) a pro diskurzívní výzkum tyto popisy kognitivních stavů jsou na stejné úrovni jako popisy stavů a událostí ve světě [Potter 1996: 103-4]. Teorie sociálních reprezentací také pracuje s předpokladem, že SR vymezují skupinu. Empirické studie jsou postaveny na výběru správně definovaných, homogenních skupin u nichž se snaží objasnit jejich SR. Začarovaný kruh vyplývá z toho, že objekt, který má být tématem analýzy je zároveň analytickým zdrojem. Výzkum by si spíše zasloužily metody a reprezentace, které používají výzkumníci k uskutečnění výzkumu [Potter, Wetherell 2007:142-6].

DP patří ke konstruktivistickým či konstrukcionistickým (v DP preferovaný termín) přístupům, které sdílí opoziční postoj k tradiční sociální vědě, důraz na reflexivitu a indexikalitu [Potter 1996]. Otázky se vztahují k samotným praktikám a zdrojům, ze kterých tyto praktiky čerpají [Potter 2004: 205]. Analýza se zaměřuje na identifikaci technik, které účastníkům pomáhají generovat/vytvářet fakticitu, rétorickou konstrukci verzí reality/fakt a uvažování vztahů mezi verzemi, se kterými účastníci zachází jako s alternativami [Edwards, Potter 1992]. Například u genderových nerovností se ptá, jak jsou konstruovány, jak jsou učiněny faktickými a ospravedlněnými, a uvažují o zdrojích (interpretativních repertoárech, identitách, kategoriálních systémech, metaforách), které jsou používány k vypracování koherentních a přesvědčivých ospravedlnění sloužících k udržení těchto nerovností. Jedním tématem je tak rétorická nebo argumentativní organizace řeči a textů, kde nároky a verze jsou konstruovány tak, aby podkopaly alternativy [Potter 2004].

DP nepovařuje (dobr) data za neutrln a transparentn popisy stavů mysli nebo událostí ve světě, ale zaměřuje se na studium samotn řeči, a nikoli slov jako důsledků mentálních stavů nebo behaviorálních vzorců. Diskurz je zajímav sám o sobě, a ne jako pstup k opravdov psychologii. Analytici DP kritizují experimentln a kvantitativn metody pouřivan často v psychologii a v teorii osobnosti. V DP neexistuje metoda, která by byla brána jako nezbytn podmínka pro dobr výzkum. Analýza vyřaduje řemesln schopnosti, ale je třk formln popisat. Předpokladem ale je vnman světa jako konstrukcí a verzí, kter mohou být zastávány, odpovdny na n a podkopávány. Normy jsou něco, na co se lid orientují, nikoli podklady k jednání, poskytují přleřitost jak interpretovat deviace. Ohodnocen míry adekvátnosti studií vyřaduje dbát na mnoho aspektů, např. zaměřen se na deviantn přpady, orientace samotných ucastnk na popisovan jev, vztah k ostatním diskurzn analytickm studiím, hodnocení čtenářů, prezentace transkriptů vedle interpretací [Potter 2004].

Předmětem studia je hlavn přirozen se vyskytující mluva a texty. Přirozenost jejich výskytu je dána vznikem nezvislm na jednání výzkumníka (kařdodenn konverzace po telefonu, záznamy ze schůze společnosti, interakce mezi doktorem a pacientem), oproti metodám, kter pouřvaj scénář, dotazník, experimentln protokol nebo jinou sociln výzkumnou technologii [Potter 2004]. Ovšem kromě těchto „přirozen“ vzniklých dat jsou i vzkumn rozhovory často předmětem analýzy. Nejsou ale pojímány jako nasbran data od respondentů, ale jako interakce (natural-interaction-in-interview)[Potter 2004: 205; Speer 2002].

Dleřit tma, kterm se DP zabývá je *konstruování fakticity* výpovědí. Jak je mořn, že nkter výpovědí jsou brány jako pravdivř, podlořenř než jin, jakými pstředky se dá posílit věrohodnost výpovědí [Potter 2007]? Jedním z často zkoumaných zdrojů je identita vypovdjcho aktéra. *Kategoriální oprvnn* dv lidem jako členům určitých sociálních kategorií přva hovořit z autoritativn pozice u témat, ve kterých jsou tyto kategorie bran jako experti disponující uritm poznáním. To jejich zprávám a popisům dv jist kredit. Dalřm prvkem, kter naopak míře ohrozit věrohodnost řečených/sdlench fakt je *zaujatost*. Pokud je identifikován (osobn) zmř, kter stojí za tvrzenm, tvrzen to siln oslabí. Naopak nezaujatost, objektivnost posiluje věrohodnost. Shoda ve výpovědích různých lidí nebo živ popis s mnoha detaily pomhj budovat fakticitu výpovědí. Logicky často zkoumanou oblastí je rekonstrukce konstruování vědeckých fakt. Ve vědě jsou vyuřvny zdroje, kter mají za úkol vybudovat popisy jako faktick výpovědí, kter je třk naruřt, zpochybnit. Př konstrukci fakt jsou popisy reifikovny, zveňovny, př dekonstrukci naopak ironizovny.

V množství studií zkoumajících vpovedi vedc o vyberu teorie, verzi aplikace veddeckho poznání, ten veddeckch textů, roli modelů, konstrukci textů a veddeckch vtp byl pouit koncept *interpretativních repertoárů* – slovníků nebo rejstříků termínů nebo metafor, ze kterých lid čerpají při charakterizaci a hodnocení jednání a událostí [Potter, Wetherell 2007]. Koncept byl vytvořen v praxi při studiu veddeckho diskurzu Mulkayem a Gilbertem, kter identifikovali repertoáry pouivan biochemiky (empiricist & contingent repertoire). Podle DP m koncept interpretativních repertoárů oproti SR vyhodou, že nejsou vnitřní spojeny se sociálními skupinami, takže se není třeba zabývat často problematickému hledání skupinových hranic. DP nepředpokládá, že nkter lid vždy pouivaj jeden repertoár a jin lid druh. Naopak, repertoáry jsou pístupn lidem s rznm skupinovm členstvím. Skupinov členství není něco přirozeného (i když není zcela libovoln), je spáře uritm vykonom a m konstruovanou povahu. Skupiny a způsoby jejich konstrukce při vypovdn, jsou tak dležitm tématem vyzkumu samy o sobě. Jednotliv interpretativní repertoáry jsou vyuivny k dosaen určitých vcnk. Vtřinou jsou repertoáry odděleny asov a prostorov, pro urit situace a aktuln potřeby se hodí urit repertoár, a ne jin. Pedvdna je tak spáře variabilita ve vyuivn repertoárů. Zájem DP se zaměřuje vhradn k pouivn jazyka, na konstrukci vpoved [Potter, Wetherell 2007: 146-157].

Podle retorick verze DA je psychologie svzan s retorikou a ideologií [Billig 1991]. Je pedn představitel M. Billig m stejn jako DP sv zázemí v sociln psychologii, a ani on není zastáncem kognitivistickho a experimentálního přstupu psychologie. S CDA ho zase poj soustavn zájem o ideologii a moc, i když jeho kritika uspořádání společnosti není tak vyrazn. Kritika kognitivní psychologie z pozic retorickho přstupu mř na je snahu odhalovat pravidla stojící za kognicí nebo uplatņovan při myřlen. Pohled na loveka jako byrokrata poslouchajcho pravidla a potvrzujícího si sv pvodn (pedsuden) domněnky zatemņuje pohled na myřlen a nezohledņuje spornou, dynamickou povahu myřlen. Retorick přstup ji naopak zdrazņuje a s myřlenm spojuje *argumentování*. lovek pravidla spoluutvr, interpretuje, zpochybņuje, opravdu pemřl [Billig 1985]. Vtřin každodenních problémů není vlastn jedin sprvn řešení, ke kterému lze dot správnou logickou dedukcí, ale otevřen, sporn témata, kter jsou předmětem retoriky. Představy a postoje nenlei individuálním myřlm, ale patří do šřšho sociálního kontextu. Pemřlejc subjekt je debatr, vždy zapojen v diskusi sám se sebou nebo s ostatními [Billig 1991].

Přestože lid nejspře interpretují a zaivaj svět do znan míry pod vlivem původních domněnek o povaze světa, kognitivismus klade plř velk důraz na vliv pravidel při redukci/vyberu informací z nepřetržitého proudu, kter „bombarduje“ smysly loveka. Lid

nejsou pouze zaujati svými předpoklady a pravidly, kter nemohou zkoumat a kriticky diskutovat [Billig 1991]. Procesy zpracování informací prost n mon považovat za základ myřlen, protože pravidla jsou také vytvářena, interpretována a zpochybnovna. Kognitivn psychologie se zamřila na kategorizace, kter spojuje vhradn s předsudky, a zcela opomíjí tma *tolerance*. Rtorick pstp nalézá jev ke kategorizaci opan, *partikularizaci*. Kategorizování umstuje podnět do urcit kategorie mezi ostatn (ncm) podobn podněty, partikularizace podnět odliřuje od obecn kategorie nebo ostatních stimulů, nalézá jeho specifika, odliřnosti. S podnětem zachází jako se speciálním přpadem. Oba procesy spolu vnitřní souvisí, protože kategorizace závisí na konceptu partikulárního (zacházení s urctm podnětem), a naopak partikularizace se neobejde bez kategorií. Propojen s pedudky a tolerancí n přmocar. Kategorizace me být pedsuden (např. ernoři by měli být vykázáni), ale i toleratn (jsme vřichni lidsk bytosti), stejn jako partikularizace me vyjadřovat toleranci (ernoch-X je mil lovk) i předsudek (ernoch-Y udělal no odsouzeníhodného).

Kritick analýza diskurzu (CDA)

I v tomto pojetí je diskurz brán jako sociln praxe determinovan sociálními strukturami. V diskurzu utvřenm mocenskými vztahy a nabitm ideologiemi se utváří sociln znalosti/vědění, sociln vztahy a sociln identity [Fairclough 1989]. Asi nejvznamnřmi kritickými diskurznmi analytiky nejsou psychologové, nbřž lingvist Norman Fairclough a Teun van Dijk. Jako lingvist kladou vtř důraz na jazykovou analýzu textů (jejich formu a organizaci), specifika pouřzvanho slovníku, gramatiku textu a textuln strukturu [Fairclough 1995]. CDA je, jak u název napovídá, disciplína kritick ke stávajícímu sociálnímu uspořádání a nerovnostem, kter chce zpochybnovat. Zaměřuje se na roli diskurzu v (re)produkci a zpochybnovn dominance/ovládání, zkoumá vztahy mezi diskurzem, mocí, dominancí a ideologií. Pochopení povahy sociln moci a dominance je nezbytn k odhalen zpsob jak diskurz přispv k jejich reprodukci [van Dijk 2001: 301-302]. Moc a dominance jsou bn organizovan a institucionalizovan. Sociln dominance skupin je tak nejen individuln vykonána svými leny, ale bývá podpořena leny ostatních skupin, sankcionována soudy, legitimována zákony, vynucována policií a ideologicky udrzovna a reprodukována médií nebo uebnicemi. Sociln, politick a kulturn organizace nadvldy implikuje hierarchii moci: nkter lenov dominantních skupin a organizací – mocensk elity – se uastn plánování, rozhodování a kontroly nad vztahy a procesy výkonu moci, vetn speciálního přstupu k diskurzu [van Dijk 2001]

Van Dijk je na rozdíl od předchozích smer zastáncem kognitivního prstupu. Pro zkoumání vztahu mezi a diskurzem a reprodukcí dominance a nerovností zkoumá detailn roli sociálních reprezentací v myslích akter. Sociln kognice je pro něj neopominutelnou teoretickou (a empirickou) styčnou plochou, pokud ne chybějícím článkem, mezi diskurzem a dominancí [Van Dijk 1993]. Kognice je systém sociln sdlench mentálních strategií a reprezentací i struktur sdlench členy urit skupiny [van Dijk 1993]. Sám se zaměřuje nejvíce na roli diskurzu při (re)produkci a odmítání nadvlády, tedy výkonu sociln moci elitami, institucemi nebo skupinami, kter ust v sociln nerovnost (politick, kulturn, třdn, etnick, rasov i genderov) [Van Dijk 1993]. Souast analýzy je studium toho, jak mocn vykonvj a vykazují svou moc, jak přsvduj a ovlivnuj své publikum, ktere diskurzivní struktury a strategie při tom pouřevj. Dlouhou dobu se zabýval rasismem ve společnosti, konkrtn analýzou *elitních diskurzů* (noviny, parlamentní diskuse) na kterých ukazuje utvřen, vyjadřovn a legitimizaci etnických/rasových stereotypů a předsudk, ktere pomáhají utvářet a potvrzovat sociln kognici „rasových druhých“ [van Dijk 2001]. Různé formy elitních diskurzů jsou produkovány tzv. symbolickými elitami, ktere kontrolují nebo mají pednostn přstup k hlavním pstedkm veřejn komunikace (média, školy, politika, obchod, vdeck organizace). Bez alternativních zdrojů informací m veřejnost jen málo zdrojů k rezistenci proti převládajícím zprávám ktere preformuluj etnick konsensus.

střednmi otázkami pro CDA jsou: Kdo a co může řici nebo napsat, komu a za jakých okolností? Kdo m přstup k rznm formám nebo žnřrm diskursu nebo k pstedkm jeho reprodukce? Lid s menší moci jsou znevýhodněni v přstupu k rznm formám mluvy a textu, bezmocn nakonec nemusí mít nikoho, kdo by je poslouchal, a vlastn ani co řici. Texty v sobě skrvj ideologick uinky, ktere jsou eminentním zájmem CDA spolu s tím, jak je moc vykonávána, vyjadřovna, popisována, zakrývána nebo legitimizována texty a mluvou v sociálním kontextu. Role ideologie je formulována ve smyslu teorie sociln kognice, ktera teoreticky propojuje makroúroveň moci tř, skupin, institucí s výkonem moci na mikroúrovni, v interakcích a diskurzu [van Dijk 1989].

N. Fairclough kritickou analýzu diskurzu dl do tř analytických std: 1. popis textu, 2. interpretace vztahu mezi textem a sociln interakcí a 3. vysvětlení vztahu mezi interakcí a sociálním kontextem. Předpokladem CDA je, že jazyk je důležitou a neredukovatelnou součastí sociálního života s dialektickm propojenm na ostatn prvky. CDA je jednou z analytických strategií, kterou lze kombinovat s dalřmi postupy. Kromě analýzy textu je CDA také studiem „řádu diskurzu“, sociln strukturovaností jazyka jako ast strukturovaností sociálních praktik. Textov analýza zahrnuje „interdiskurzivn analýzu“, tedy vnímání textů

ve smyslu různých diskurzů, žánrů a stylů ze kterých vznikají a jak jsou navzájem spojené [Fairclough 2003: 2]. Také on upozorňuje, že v analýzách je nutné odhalovat *ideologické* aspekty diskurzu, zvyšovat vědomí o provázání jazyka s mocí a tím, resp. jak přispívá moci/dominanci a jak se zakládá na (často) ideologicky utvářených zdravorozumových předpokladech, které zůstávají nepovšimnuty těmi, jichž se bezprostředně týkají [Fairclough 1989]. Při sociálních praktikách, včetně těch diskurzivních (vytváření a interpretaci textů), lidé rutinně až nevědomě čerpají z internalizovaných *členských zdrojů* (interpretativních procedur), které jsou kognitivní, sociálně utvářené, závisí na sociálních vztazích a podmínkách jejich vzniku. Jsou sociálně předávané, ve společnosti nerovnoměrně distribuované a mnoho z nich je ideologicky ovlivněných, mají zdravorozumový a samozřejmý charakter. V běžném běhu diskurzu jsou mocným mechanismem udržování vztahů moci, které je zakládají [Fairclough 1989: 10]. Předpoklady zdravého rozumu („common-sense“ assumptions) jsou implicitně obsaženy v mluvních konvencích, kterými se lidé řídí při interakcích. Tyto předpoklady jsou ideologické, provázané s mocí, protože mocenské vztahy zakládají tyto konvence. Pomáhají legitimovat stávající sociální vztahy a mocenské rozdíly. Ideologie jsou tak úzce provázány s jazykem jako s nejběžnější formou sociálního chování. Výkon moci v moderní společnosti je dosahován do určité míry skrze ideologii a ideologickou práci jazyka [Fairclough 1989]. *Ideologie* jsou blízce vázané na moc, jsou reprezentace aspektů světa, které mohou zavádět, udržovat a měnit sociální vztahy moci, dominance a vykořisťování. Tento kritický pohled na ideologii jako na modalitu moci je protikladný oproti různým popisným pohledům ideologie jako pozice, postoje, přesvědčení, perspektiv různých sociálních skupin bez odkazu ke vztahům moci a dominance mezi takovými skupinami. Ideologie jako význam ve službě moci má být v textech identifikována. Textová analýza musí být zarámována v sociální analýze, která uvažuje texty ve smyslu jejich důsledků na mocenské vztahy. Ideologie mohou mít trvanlivost a stabilitu, která vysoce převyšuje individuální texty nebo skupiny textů. [Fairclough 2003: 9].

Analýza DP a CDA – vyjadřování rasistických postojů

Výzkumníci v DP i CDA se zabývali kromě jiných témat také vyjadřováním negativních postojů vůči konstruovaným skupinám „druhých“ (např. imigranti). V zásadě jde o studium postojů, které je tradiční oblastí sociální psychologie [Potter, Wetherell 2007: 43-45]. DA zkoumá jak je organizován text nebo mluva a jaké důsledky pro hodnocení konstruovaných kategorií přináší používání dané organizace oproti jiným.

Cílem DP je zkoumat různé formy hodnotícího diskurzu s jejich důsledky, a přitom predjt problémům zakořennm v tradičním psychologickm vyzkumu postojů (předpoklad existence „postojového objektu“ a trvalých, jednoznačných postojů). Vetř komplexitu pohledu umořņj dlouh sekvence mluvy, kde se míře projevit hodnotící diskurz o minoritních skupinách v mnohem vetř šíří než u dotazníkových řetřen. Potter a Wetherell ukazují, jak zdroje a prostředky pouřņvaj př hodnocení „Polynskch imigrantů“ respondenti na Novém Zelandu [Potter, Wetherell 2007: 43-55]. Jedním z často pouřņvanch prostředků i př veřņjnch prohlřench nebo v textech je konstrukce *kontrastních struktur*, kterou lze docílit pozitivního přjet posluchačů/čtenářů. Mluvící tak míře tvrdit, ře k „nim“m pozitivn přstup, nic proti „nim“ nemá (ať uř jsou „oni“ imigranti, ernoři, Romové, řeny), ale zároveň říci, ře pouze potud, dokud splņj (museli by splņovat) urit podmínky, řt/pracovat jako „my“, nezneuřņvat „nř“ sociln systém apod. Na jedné straně máme ty, kteří jsou „jako my“, kteří nevd, na druh straně jsou ti, kteří nejsou „jako my“ (tj. je jim přisouzena nřjak negativn charakteristika), a ti vd. Takto „zaobalen“ negativn postoj uř není problematick ři napadnuteln, obsahuje dostaten zdvodnn. Dalřm způsobem přesvdovn (převzatm z CA, A. Pomerantz) je formulování *extrémního přpadu*. Hodnocen je přivedeno ař do jednoho z krajních bodů. Spojování sociln kategorie („oni“) s vřhradn negativními znaky in kritiku naprosto pochopitelnou. Je nutné si uvědomit, ře postojov objekt je diskurzem utvářen, takře se nikdy nejedná o neutln popis, ale o vypravěčově hodnotící *verzi* objektu [Potter, Wetherell 2001: 205]. Verbln nástroj vyuřņvan dopředu k ochraně před negativními typifikacemi, kteří mohou plynout ze zamřlenho (diskurzivního) jednání, je nazýván *odmtnut/dementi (disclaimer)*. Dementi se snař definovat nadhzejc slova jako nerelevantn pro zpochybnn identity (takov, jak je v rozhovoru budovan) nebo přetypizovn, pro kteří by se přpadn mohlo stát základem. Pouřņtm dementi jedinci vykazují očekávání mořņn negativn odpovědi od ostatních. Kařđ odmtnut se snař udržet interakci, zvládnout tok významů v situaci, vyjednat sociln řád ve kterm lidé jednájí s dobrou vírou [Hewitt, Stokes 1975: 3].

Van Dijk zkoumá sdlen etnických a rasových předsudk v rámci kařđodennch konverzací, institucionálních textů a prohlřen bl dominantn skupiny ve společnosti. Tyto diskurzy vyjadřuj, sdělují a legitimují, ale také skrývají a popírají vlastn negativn etnick postoje. Obecn sociln normy a hodnoty lidskosti zamezují explicitn diskriminaci a oerņovn skupin na zklad jejich původu nebo barvy pleti. Prav formy odmítání rasismu (*denials*) převřm v elitním diskurzů jsou předmtem zkoumání van Dijka [van Dijk 1992]. Odmítání vlastního rasismu v sobě stejn jako v předchozm přpad obsahuje podezření nebo

přímo uř nařen ze strany ostatních ohledně jednání nebo postojů mluvčího/pisatele, kter m zpochybnit a označit je za neoprvnny útok na morln integritu. Odmítání je krokem při obrann strategii udržení pozitivn sebezprezentace.

Mluv může odmítat nejen inkriminovan jednání, ale i vlastn záměry, uel, postoje nebo nezamřlen důsledky („tak to nemyslím“, „abyste m nepochopil/a řpatn“). Mohou odmítat jednání („to vůbec nedlm/neříkám“), vlastn kontrolu („byla to náhoda“, „neřekl jsem to kvůli tomu“), odmítat pvodn záměru („nemyslel jsem to tak“, „pochopil jste m řpatn“) nebo cíl („neudělal/neřekl/a jsem to, aby ...“). Společnost jako takov je prezentována jako tolerantn, ale zároveň je argumentováno, ře není mořn, aby byla tolerance neomezen. I tolerance musí mít své meze, aby z ní nemohli třit ti, kter si to nezaslouží (teroristi, kriminálníci). Antirasist (ti, kter se „zastvj“ imigrantů apod.) mohou být obviněni z toho, ře jsou sami rasist a netolerantní, protoře nejenže si nechtějí pznat (nepříjemnou) pravdu o multikulturní společnosti, takře jsou pokrytci, ale navíc vytvářejí atmosféru cenzury a vydírání. U elit není odmítání rasismu často pouze osobn, ale i obecn za celou „nař/bílou“ skupinu („Britové/eři nejsou rasisti ...“), zvlřt Parlament je fórum, kde dochází k oslavování vlastního národa. V politickm diskurzu se také objevuje kombinování dvou ideologických cílů, humanitárních hodnot tolerance a pohostinnosti na jedné straně, a zdravorozumovch hodnot realismu na druh. Rozpoznan humanitární hodnoty jsou brány jako pliř idealistick a nepraktick. Heslo „frov, ale přsn“ odkazuje na snahu o udržení rovnováhy a vysvtlenm, ře (restriktivn) opatřen jsou v nejlepřm zájmu imigrantů.

Vyhrann termínu „rasismus“ pouze pro extrmn pravici zbavuje této negativn nálepky umrnn formy kařdodennho rasismu. Diskriminace je oficiln zakázána zákonem a trestána, takře neexistuje společensky problém (kromě extrémistů) a neexistuje nic, co by dalo dělat. Sociln a politick mytus, ve kterm odmítání rasismu funguje, přznv mořnost objeven se ojedinělého diskriminačního jednání, kter ale nečiní společnost rasistickou. Takře hrají roli ve vypracování etnického konsenzu a nepřímo přispvj k legitimizaci dominance bělochů, tedy při reprodukci rasismu. Odmítání rasismu a stvrzování tolerance splňuje pořadavek na kulturn nadřazenost nař kultury, protoře „nař“/„zpadn“ normy a hodnoty jsou oproti ostatním (např. islám) tolerantn.

V paci jsem shrnula hlavn rysy dvou proudů v rámci diskurzn analýzy, diskurzivní psychologie a kritick analýzy diskurzu. V esk sociologii se z nich „zabudlela“ více CDA, kter je často vyuřvanou perspektivou pedevřm k nejrůznjřm mediálním analýzám (např.

[Havelková 2008]). DP pro českou psychologii představil Z. Vybíral (2001). V sociologii se stále častěji prosazuje eklektický přístup ke studiu diskurzu, který využívá koncepty a postupy z různých diskurzivních směrů. O. Šmídová ke své analýze článků o restitucích z Rudého práva čerpá částečně z DP, ale také z CDA, sociolingvistiky, etnometodologie a dalších [Šmídová 2007]. J. Homoláč při analýze majoritního diskurzu o romské migraci z internetových diskuzí kombinuje DP s etnometodologií a členskou kategorizační analýzou [Homoláč 2006]. Domnívám se, že teoretické odlišnosti/rozpory, zejména v přístupu ke kognici a také k aktivismu, dnes nijak nebrání jejich „mixování“ a vypůjčování si konceptů při analýze různých dat. Konec konců zcela konkrétní analýzy odmítání rasismu v podání van Dijka a Pottera s Wetherellovou nevykazují zásadní rozdíly.

Literatura

- Billig, Michael. 1991. *Ideology and opinions. Studies in Rhetorical Psychology*. London, Newbury Park, New Delhi: SAGE Publications.
- Billig, Michal. 1985. Prejudice, categorization and particularization: from a perceptual to a rhetorical approach. *European Journal of Social Psychology*, 15: 79-103.
- Fairclough, Norman. 2003. *Analyzing Discourse: Textual Analysis for Social Research*. London, New York: Routledge.
- Fairclough, Norman. 1995. *Critical discourse analysis. The critical study of language*. Harlow: Longman
- Fairclough, Norman. 1989. *Language and Power*. London, New York: Longman.
- Havelková Hana. 2008. Cesta do hlubin genderové politické kultury: příklad kritické analýzy ideologie. *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, 9(1): 1-7.
- Homoláč, Jiří. 2006. Diskurz o migraci Romů na příkladu internetových diskusí. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, 42(2): 329–351.
- Jaworski, Adam, Coupland, Nikolas (eds.). 1999. *The Discourse Reader*. London, New York: Routledge.
- Potter, Jonathan. 2004. „Discourse Analysis as a Way of Analysing Naturally Occurring Talk“, in D. Silverman (ed.) *Qualitative Research: Theory, Method and Practice*, pp. 200-21. London: Sage.
- Potter, Jonathan, Margaret Wetherell (2001) „Unfolding: Discourse Analysis“ Pp. 198-209 in Wetherell, Taylor, Yates (Eds.) *Discourse Theory and Practice. A Reader*. London, Thousand Oaks (CA), New Delhi: SAGE.
- Potter, Jonathan. 1996. „Discourse Analysis and Constructionist Approaches: Theoretical Background.“ Pp. 125-140. In: John T.E. Richardson (ed.) *Handbook of qualitative research methods for psychology and the social sciences*. Leicester; BPS Books.
- Potter, Jonathan, Margaret Wetherell. 2007(1987). *Discourse and Social Psychology. Beyond Attitudes and Behaviour*. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore: SAGE Publications.
- Potter, Jonathan. 2007(1996). *Representing Reality. Discourse, Rhetoric and Social Construction*. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore: SAGE Publications.
- Speer, Susan. 2002. 'Natural' and 'contrived' data: a sustainable distinction? *Discourse Studies*, 4(4): 511–525.
- Šmídová, Olga. 2007. Restituce v porevolučním diskurzu Rudého práva. Pp. 101-154, in Hájek, M. a kol., *Praktiky ne/spravedlnosti: pojmy, slova, diskurzy*. Praha: Matfyzpress.

- Vávra, Martin. 2006. Tři přístupy k analýze diskurzu. Neslučitelnost nebo možnost syntézy? *Miscellanea*. Praha: FSV UK.
- van Dijk 1989. „Structures of Discourse and Structures of Power“. Pp. 18-59, in J.A. Anderson (Ed.), *Communication Yearbook 12*. Newbury Park, CA: Sage.
- van Dijk, Teun A. 1993. „Discourse and Cognition in Society“. Pp. 107-126, in D. Crowley & D. Mitchell, *Communication Theory Today*. Oxford: Pergamon Press.
- van Dijk, Teun. 2001 „Principles of Critical Discourse Analysis.“ Pp. 300- 316 in Wetherell, Taylor, Yates (eds.) *Discourse Theory and Practice. A Reader*. London, Thousand Oaks (CA), New Delhi: SAGE.
- van Dijk, Teun A. 1992. Discourse and the Denial of Racism. *Discourse & Society*, 3(1): 87-118.
- Vybíral, Zbyněk. 2001. Kritické přivítání diskurzvní psychologie. *Československá psychologie*, XLV(6): 526-536.
- Wetherell, Margaret, Taylor, Yates, Simeon J. (eds.) 2001. *Discourse Theory and Practice. A Reader*. London, Thousand Oaks (CA), New Delhi: SAGE.
- Wetherell, Margaret. 2001. „Debates in Discourse Research.“ Pp. 380-399 in Wetherell, Taylor, Yates (eds.) *Discourse Theory and Practice. A Reader*. London, Thousand Oaks (CA), New Delhi: SAGE.